

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 304:316.35

DOI: 10.36550/2522-9230-2022-13-52-56

Соцька Алла Миколаївна,
кандидат юридичних наук,
заступник завідувача відділу Офісу Президента України,
радник Голови Громадської спілки «Всеукраїнське громадське об'єднання
«Національна Асамблея людей з інвалідністю України»
e-mail: kutsa_alla_85@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-6633-9192>

ЕВОЛЮЦІЯ РОЗУМІННЯ ІНВАЛІДНОСТІ ТА ПОНЯТТЯ «ОСОБА З ІНВАЛІДНІСТЮ»

У статті описано процес еволюціонування розуміння явища інвалідності на прикладі її моделей (моральної, медичної, благодійної, соціальної та правозахисної) з характеристикою відповідних історичних умов. Приділено увагу розвитку підходів до розуміння поняття «особа з інвалідністю» в національному законодавстві з часів здобуття незалежності й дотепер.

В Україні переважає медична модель інвалідності, після ратифікації Конвенції застосовувану в нашій державі модель швидше можна назвати змішаною, адже державній політиці щодо соціальної і правової захищеності людей з інвалідністю властивий як аспект матеріального забезпечення, так і створення умов для самореалізації, участі в житті суспільства та низка інших аспектів.

Розвиток інституту інвалідності пройшов етапи від відторгнення до всебічної підтримки. Водночас він не є кардинально взаємозалежним з історичними періодами, оскільки ті чи інші характеристики перелічених вище моделей інвалідності досі можна прослідкувати в державних політиках.

Відповідним чином на теренах нашої держави розвивалося й поняття «особа з інвалідністю».

Відзначено, що у 2011 році процитоване визначення було гуманізовано з акцентом на обов'язок держави створювати умови для рівноправності людей з інвалідністю та забезпечувати їм соціальний захист. Зокрема в розумінні Закону того часу й до тепер особою з інвалідністю вважається особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити їй соціальний захист.

Зазначено, що внаслідок певної життєвої ситуації кожна людина може отримати травму, захворювання тощо, що спричинить виникнення досвіду, пов'язаного з порушеннями здоров'я і відповідно – інвалідністю. У результаті можуть виникнути проблеми, з якими доводиться стикатися людям з інвалідністю, серед яких: бар'єрність зовнішнього середовища, брак доходів для придбання лікарських засобів, недоступність певного виду послуг (медичних, реабілітаційних тощо). Отже, «інвалідність» може торкнутися кожної людини. Тому, державна політика щодо правової і соціальної захищеності людей з інвалідністю, практика її реалізації та відношення до таких осіб з боку суспільства повинні бути демократичними й гуманними, відповідати інтересам людей з інвалідністю з урахуванням кращого міжнародного досвіду.

Ключові слова: особа з інвалідністю, модель інвалідності, розлад функцій організму, ізоляція, соціальний захист, матеріальне забезпечення.

Sotska A. EVOLUTION OF UNDERSTANDING OF DISABILITY AND THE CONCEPT OF «PERSON WITH DISABILITY»

The article describes models of disability that reflect society's attitude to people with disabilities in different periods of historical development, in particular moral (according to it, disability is a way to atone for sins caused by negative behavior), medical (disability leads to a vital need for treatment and support to compensate for its negative consequences), charitable as a type of medical (consists in the need to compensate people for the problems caused by disability), social (disability causes problems for a person due to the barrier environment in which he lives) and human rights (disability according to this model is not a sentence, people, who have health disorders at the same level as society are subjects who ensure their comfort). Against this background, historical parallels are given and approaches to the perception of people with disabilities in certain periods of the historical development of society are described. The legislative definitions of the concept of «person with disabilities» since 1991 have been analyzed and a positive trend towards humanizing the perception of such people as equal members of society and bringing the relevant terminology into line with international approaches, in particular reflected in the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, has been revealed.

In Ukraine, the medical model of disability prevails, after the ratification of the Convention, the model used in our country can rather be called mixed, because the state policy regarding social and legal protection of people with disabilities is characterized by both the aspect of material support and the creation of conditions for self-realization, participation in society and

a number of other aspects.

The development of the disability institute has gone through stages from rejection to comprehensive support. At the same time, it is not fundamentally interdependent with historical periods, since certain characteristics of the disability models listed above can still be traced in state policies.

Accordingly, the concept of "person with a disability" developed on the territory of our country.

It was noted that in 2011 the cited definition was humanized with an emphasis on the state's duty to create conditions for the equality of people with disabilities and provide them with social protection. In particular, according to the Law of that time and until now, a person with a disability is considered a person with a persistent disorder of body functions, which, when interacting with the external environment, can lead to the limitation of his life activities, as a result of which the state is obliged to create conditions for the exercise of his rights on an equal basis with other citizens and ensure its social protection.

It is noted that as a result of a certain life situation, every person can get an injury, disease, etc., which will cause the emergence of experiences related to health disorders and, accordingly, disability. As a result, problems may arise that people with disabilities have to face, including: barrier of the external environment, lack of income to purchase medicines, unavailability of certain types of services (medical, rehabilitation, etc.). Therefore, "disability" can affect every person. Therefore, the state policy regarding the legal and social protection of people with disabilities, the practice of its implementation and the attitude of society towards such people should be democratic and humane, meet the interests of people with disabilities, taking into account the best international experience.

Key words: a person with a disability, a model of disability, a disorder of body functions, isolation, social protection, material support.

Постановка проблеми. Станом на 1 січня 2022 р. в Україні чисельність людей з інвалідністю становила 2 725,8 тис осіб [9]. З військовими діями на території нашої держави ця цифра щоденно росте. Сьогодні державні та громадські інституції докладають зусиль для забезпечення рівноправного життя українців з інвалідністю, їхнього доступу до товарів і послуг. Проблем незліченна кількість, але вживаються посилені (часто недостатні, однак) заходи для їх вирішення.

Проте так було не завжди. У певні історичні періоди людям з інвалідністю через їхні порушення навіть загрожувала смерть. Зазначене дає підстави стверджувати про те, що поняття інвалідності еволюціонувало і сьогодні людина з інвалідністю користується подекуди більшим обсягом прав порівняно з іншими через свій спеціальний статус.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В останні роки увага науковців до теми інвалідності, правового статусу осіб з інвалідністю загалом та окремих його елементів зокрема суттєво зросла, передусім і через триваючу війну. Окремим аспектам відповідної теми приділяли увагу С.А. Борискін, О.В. Віжунів, О.Г. Лис, С.В. Пасічніченко, Д.М. Переверзєв, І.В. Таланчук та ін. Проте розвиток інституту інвалідності потребує його постійного вивчення, що і зумовило написання цієї статті.

Метою статті є дослідження еволюції понять «особа з інвалідністю», інвалідності та її сприйняття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Люди з інвалідністю в різні часи сприймалися по-різному, на що впливав рівень розвитку суспільства та його цінностей. Відповідно і в поняття «особа з інвалідністю» закладався різний його зміст, який відображав ті особливості цих людей, які були пріоритетними під час формування відношення щодо них й державної політики. На жаль, досі всупереч суспільно-економічному розвитку та розвитку моралі люди з інвалідністю продовжують залишатися серед найбільш соціально незахищених категорій людей.

Загалом інвалідність – це результат взаємодії, яка відбувається між людьми з інвалідністю та перешкодами у стосунках і середовищі. Відтак вона є явищем, яке еволюціонує [2, с. 19]. Зазначене знайшло своє відображення в моделях інвалідності, які віддзеркалюють суспільну думку стосовно людей з інвалідністю в певні історичні періоди. Суть кожної з існуючих моделей інвалідності зводиться до такого:

– *моральна модель:* полягає у тому, що наявність у людини інвалідності спричинена негативною поведінкою, думками тощо та є можливістю спокутувати такий гріх. Тобто, все залежить від долі.

Так, на початку існування людського суспільства в первіснообщинному ладі особи з інвалідністю або залишалися поза увагою (у кращому випадку), будучи приреченими, оскільки не могли себе забезпечити необхідними для виживання речами, або ж піддавалися жорстокості з боку членів роду, яка проявлялась через залишення таких осіб поза межами сім'ї, у зв'язку з чим вони переважно були приречені на голодну смерть, фізичне знищення тощо, оскільки вважалося, що люди з інвалідністю засвідчували ущербність роду, володіли чаклунськими здібностями тощо [6, с. 11]. Цінування фізичної досконалості впливало на формування світогляду того часу [3, с. 19].

Пізніше турбота про осіб, які мали інвалідність, покладалася на інших членів сім'ї. А ті з них, які залишалися поза сім'єю, були опікуваними громадою, зокрема і передусім релігійною [1, с. 122].

Величезний вплив на формування ставлення до осіб з інвалідністю справило християнство. Церква була благодійницькою організацією, за посередництвом якої подавалась допомога нужденним з боку держави [4]. Для прикладу: до нашого часу дійшли відомості про відкриття у Візантії 369 року при монастирі лікарні для людей з інвалідністю, жебраків, сиріт. Першою вітчизняною лікарнею стала лікарня при монастирі Києво-Печерської лаври, заснована в середині XI ст св. Феодосієм. Він побудував «двір біля монастиря і велів перебувати там жебракам і сліпим, і кульгавим, і хворим». Із монастиря їм приносили все необхідне, від усього монастирського майна їм віддавали десяту частину [3, с. 21–22];

– *медична модель:* зводиться до думки про першопричину нерівності становища людей з

інвалідністю в медичному стані хворого та про єдиний вихід із ситуації через лікування й фінансову та іншу підтримку. Тобто, все залежить від лікарів та сторонньої допомоги.

Підвидом цієї моделі є *благодійна*, суть якої в необхідності компенсації людям з інвалідністю проблем, з якими вони стикаються, засобом надання фінансової та інших видів підтримки.

В історичному ракурсі зазначена модель проявилась у тому, що в часи рабовласництва і феодалізму, окрім зазначених вище форм підтримки осіб з інвалідністю, утриманням зазначеної категорії осіб (милостиня, благодійні внески, цехове страхування тощо) почала займатись держава, а також структури приватного характеру, які переслідували мету взаємовиручки, взаємодопомоги та підтримки життєдіяльності осіб з інвалідністю [6, с. 11].

У цей час починає з'являтися інше розуміння інвалідності. Так, грецький лікар і вчений Гален (130 – 200 рр. н. е.) висловлює думки, які превалювали в медицині довгий час. Зокрема він визнавав мозок центральним органом нервової системи і місцезнаходженням інтелекту, що стало доказом фізичних, природних причин інвалідності [3, с. 21].

У часи московської доби систему соціальної опіки вразливих верств населення було реформовано, зокрема почали створюватися спеціальні заклади (аптеки, шпиталі тощо), зокрема для осіб з інвалідністю [7, с. 59], тощо. Для прикладу, у період царювання Івана Грозного в 1551 р. до судебника за назвою «Стоглавий» було прописано статтю про необхідність піклування про жебраків і хворих, серед яких згадуються і ті, «які одержимі бісом і позбавлені розуму» [3, с. 23].

У XVI–XVII ст. широку підтримку отримують думки про те, що особи, які не чують, не бачать, мають розумові порушення, потребують, насамперед, лікування. Носії їх вважали, що «аномальну дитину» спочатку потрібно вилікувати, а вже потім навчати. Отже, були закладені передумови «медичної моделі» інвалідності, яка залишається в деяких країнах панівною дотепер [3, с. 24].

- *соціальна модель*: полягає у проблемності в житті людей з інвалідністю не через функціональні порушення, а через бар'єрну природу суспільства. Відтак, якщо усунути бар'єри та сприймати людей з інвалідністю крізь призму позитиву – «інвалідність» як явище зникне. Тобто, все залежить від суспільства.

Водночас соціальна модель не заперечує необхідності залишити фахівцям здійснення турботи щодо лікування та реабілітації людей з інвалідністю. Але результати їх діяльності не повинні перешкоджати здійснювати іншу діяльність, спрямовану на те, щоб людина з інвалідністю була повноправним членом суспільства. Соціальна модель спонукає держави до створення «суспільства для всіх» [2, с. 19].

Крім того, варто зазначити, що медична та соціальна моделі часто подаються як дихотомічні. Проте інвалідність не має розглядатись як виключно медичне або виключно соціальне питання. Необхідний збалансований підхід, який достатньо зважає на різні аспекти інвалідності [2, с. 19].

Якщо говорити про історичний аспект, то на кінець 20-х – початок 30-х рр. у СРСР приймаються нормативні акти щодо соціального захисту населення. Такий захист покладається на державу. Із цього часу соціальний захист перетворюється на соціальне забезпечення, що було притаманне країні з державною формою власності [6, с. 12].

Наприкінці 1960-х рр. у деяких країнах різноманітні об'єднання людей з інвалідністю почали розробляти нову концепцію «інвалідності», яка ґрунтувалась на тісному зв'язку між обмеженнями, яких знає людина з інвалідністю, та структурою і характером середовища, що її оточує, а також ставленням населення до цієї групи людей. У цей час здійснюється нова соціальна політика, яка спрямовується на забезпечення дотримання на рівній основі прав людини та участі людей з інвалідністю в житті суспільства [2, с. 18]. Отже, інвалідність визнано не як стигматизуючий стан людини, а як природний стан і компонент людського різноманіття [2, с. 18]. Зазначене свідчить про перехід від медичної до соціальної моделі інвалідності.

Починаючи з другої половини двадцятого століття приділялася значна увага соціальному захисту осіб з інвалідністю: було збільшено кількість протезних заводів та майстерень, надавалися безплатно автомобілі особам з інвалідністю Великої Вітчизняної війни; органи соціального забезпечення займалися працевлаштуванням осіб з інвалідністю тощо [6, с. 13];

- *правозахисна модель*: зводиться до сприйняття людей з інвалідністю рівноправними членами суспільства, які мають ті ж права та обов'язки, що й інші люди. Тобто, все в руках суспільства загалом та кожної окремої людини з інвалідністю зокрема.

Зазначена модель набула стрімкого розвитку з прийняттям 13 грудня 2006 р. Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю. Мета цього документу полягає у заохоченні, захисті й забезпеченні повного й рівного здійснення всіма особами з інвалідністю всіх прав людини й основоположних свобод, а також у заохоченні поважання притаманної їм гідності [5].

З появою Конвенції виникла можливість своєрідного проектування економічних, соціальних і культурних прав та основоположних свобод людини на ситуацію інвалідності [2, с. 22–23].

Хоча й побутує думка стосовно переважання в Україні медичної моделі інвалідності, після ратифікації Конвенції застосовувану в нашій державі модель швидше можна назвати змішаною, адже державній політиці щодо соціальної і правової захищеності людей з інвалідністю властивий як аспект матеріального забезпечення, так і створення умов для самореалізації, участі в житті суспільства та низка інших аспектів.

Отже, розвиток інституту інвалідності пройшов етапи від відторгнення до всебічної підтримки. Водночас він не є кардинально взаємозалежним з історичними періодами, оскільки ті чи інші характеристики перелічених вище моделей інвалідності досі можна прослідкувати в державних політиках.

Відповідним чином на теренах нашої держави розвивалося й поняття «особа з інвалідністю».

Для прикладу, у першій редакції профільного з окресленого питання Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» (1991 р.) досліджуваний термін було визначено так: «Інвалідом є особа зі стійким розладом функцій організму, зумовленим захворюванням, наслідком травм або з уродженими дефектами, що призводить до обмеження життєдіяльності, до необхідності в соціальній допомозі і захисті». Маємо змогу переконатися в суто медичному сприйнятті осіб з інвалідністю в той час, у переконанні щодо основної потреби людей цієї категорії, яка зводиться до соціальної допомоги та захисту.

У 2011 році процитоване визначення було гуманізовано з акцентом на обов'язок держави створювати умови для рівноправності людей з інвалідністю та забезпечувати їм соціальний захист.

Зокрема в розумінні Закону того часу й до тепер особою з інвалідністю вважається особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити їй соціальний захист.

Остання процитована дефініція повною мірою відповідає розумінню поняття «особа з інвалідністю» в рамках Конвенції, а отже, є демократичним, гуманним і таким, що відповідає правам, законним інтересам і потребам цієї категорії населення.

Висновки. Резюмуючи, слід зазначити, що внаслідок певної життєвої ситуації кожна людина може отримати травму, захворювання тощо, що спричинить виникнення досвіду, пов'язаного з порушеннями здоров'я і відповідно – інвалідністю. У результаті можуть виникнути проблеми, з якими доводиться стикатися людям з інвалідністю, серед яких: бар'єрність зовнішнього середовища, брак доходів для придбання лікарських засобів, недоступність певного виду послуг (медичних, реабілітаційних тощо). Отже, «інвалідність» може торкнутися кожної людини. Тому, державна політика щодо правової і соціальної захищеності людей з інвалідністю, практика її реалізації та відношення до таких осіб з боку суспільства повинні бути демократичними й гуманними, відповідати інтересам людей з інвалідністю з урахуванням кращого міжнародного досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гриненко А.М. Соціальна політика : навч.-метод. посіб. К. : КНЕУ, 2003. 309 с.
2. Доступність та універсальний дизайн : навч.-метод. посіб. / [за заг. ред. Л.Ю. Байди, О.В. Красюкової-Еннс]. К., 2013. 128 с.
3. Інвалідність та суспільство : навч.-метод. посіб. / [за заг. ред. Л.Ю. Байди, О.В. Красюкової-Еннс]. К., 2012. 216 с.
4. Історія розвитку соціального захисту до кінця XIX ст. URL: <http://ua.textreferat.com/referat-4783-2.html>.
5. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю // Офіційний вісник України. № 17. 2010. Ст. 799.
6. Куца А.М. Адміністративно-правове регулювання соціального захисту інвалідів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2011. 297 с.
7. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. К. : Знання, 2005. 381 с. URL: <http://readbookz.com/books/176.html>
8. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21 берез. 1991 р. № 875-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. № 21. 1991. Ст. 252.
9. Статистичний збірник «Соціальні індикатори рівня життя населення». URL: <https://ukrstat.gov.ua/>

REFERENCES:

1. Hrynenko, A.M. (2003). Sotsialna polityka. [Sotsialna polityka]. navch.-metod. posib. 309. [in Ukrainian].
2. Baida, L.Iu., & Krasiukova-Enns, O.V. (2013). Dostupnist ta universalnyi dyzain. [Accessibility and universal design]. Navch.-metod. posib. 128. [in Ukrainian].
3. Baida, L.Iu., & Krasiukova-Enns, O.V. (2012). Invalidnist ta suspilstvo. [Disability and society]. Navch.-metod. posib. 216. [in Ukrainian].
4. Istoriiia rozvytku sotsialnoho zakhystu do kintsia XIX st.[The history of the development of social protection until the end of the 19th century]. Retrieved from: <http://ua.textreferat.com/referat-4783-2.html>. [in Ukrainian].
5. Konventsiia OON pro prava osib z invalidnistiu. (2010). [UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities]. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*. № 17. 799. [in Ukrainian].
6. Kutsa, A.M. (2011). Administratyvno-pravove rehuliuвання sotsialnoho zakhystu invalidiv. [Administrative and legal regulation of social protection of the disabled]. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Zaporizhzhia, 297. [in Ukrainian].
7. Pravo sotsialnoho zakhystu: stanovlennia i rozvytok v Ukraini. (2005). [The right to social protection: formation and development in Ukraine]. 381. Retrieved from: <http://readbookz.com/books/176.html> [in Ukrainian].
8. Pro osnovy sotsialnoi zakhyshchenosti osib z invalidnistiu v Ukraini (1991, March 21) [On the basics of

social security for persons with disabilities in Ukraine]. Zakon Ukrainy № 875-XII. 252. [in Ukrainian].

9. Statystychnyi zbirnyk «Sotsialni indykatory rivnia zhyttia naseleennia». [Statistical collection "Social indicators of the standard of living of the population"]. Retrieved from: <https://ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції: 21.11.2022